

Saguntum alapítástörténete és hűségének mítosza Silius Italicus *Punicájában*¹

Kozák Dániel

Sopron és nyolc környékbeli település lakossága – zűrzavaros diplomáciai és katonai előzményeket követően – 1921. december 14–16-án népszavazáson döntött arról, hogy továbbra is Magyarországhoz kíván tartozni. A Nemzetgyűlés ezután nemcsak a közigazgatási következmények végrehajtásáról gondoskodott, hanem arról is, hogy a történeti esemény rögtön helyet és méltó értelmezést kapjon a helyi, soproni és a tágabb, magyar kulturális emlékezetben: az egyéves évfordulón törvényben emlékezett meg a népszavazásról, Sopronnak a latin *civitas fidelissima* címet adományozta, s elrendelte egy emlékmű felállítását a városban (1922/XXIX. tc.). Sopron tehát e törvény kihirdetésétől (1922. december 12) kezdve „leghűségesebb városa” Magyarországnak. De vajon korlátozódik-e a cím és az általa kifejezett identitás hatálya Sopron 1921-es és későbbi történelmére? Jogi értelemben természetesen igen; de ha a kulturális emlékezet szempontjából nézzük, kevésbé egyértelmű a válasz. Az identitásképzésnek ugyanis a jogalkotással szemben mindig van visszamenőleges hatálya is: az identitás változásai nemcsak a közösség jelenére és jövőjére vannak hatással, hanem új értelmezési kereteket nyújtva újraírják a múltat is. Mintha ezt érzékeltetné akarva-akaratlanul a soproni népszavazás emlékműve is: nem különálló alkotás, hanem a Tűztorony új kapukerete, melyet a megszemélyesített Hungáriának hódolatukat kifejező soproniak domborműve díszít. Az új identitás nemcsak átvitt értelemben, a múltba „épül be”, hanem szó szerint is, az évszázadok óta a város jelképének számító épületbe.

A Római Birodalomnak is megvolt a maga „leghűségesebb városa”: a historiográfiai és költői elbeszélések szerint a hispaniai Saguntum lakói a második pun háború első évében inkább a halált választották, mintsem hogy hűtlenné váljanak Rómához és behódoljanak Hannibálnak. Jelen dolgozatban azt tárgyalom, hogy miként beszél el Silius Italicus *Punica* című eposzában Saguntum alapítástörténetét és ostromát. A siliusi Saguntum-epizód részletes elemzését megelőzően azonban érdemesnek tűnik áttekinteni, hol és milyen kontextusban esik szó a római irodalomban Saguntumról mint a *fides* városáról.

Saguntum mint hűséges város a római irodalomban

A *civitas fidelissima* saguntumi mítoszának történetét kutatva nem csak azok a szövegek lehetnek érdekesek számunkra, melyek a pun háború(k) elbeszélésének részeként tárgyalják Saguntum hűségét, hanem azok is (vagy akár: elsősorban azok), melyek csak néhány szóval említik azt. Éppen ez utóbbiak mutathatják meg ugyanis azt, hogy Saguntum Hannibállal szemben Róma iránt tanúsított hűsége már nem csupán egy adott történeti esemény, illetve ezen esemény értelmezése, hanem történeti mítosszá, a tágabban értett római kulturális emlékezet részévé vált: bármilyen kontextusban említhető, és elég csupán hivatkozni rá, hiszen az elbeszélő joggal számíthat arra, hogy olvasói ismerik a történetet. A következőkben tehát az egyes szövegeket nem irodalomtörténeti sorrendjükben, hanem terjedelmük, kifejtettségük szerint csoportosítva tárgyalom; előbb a rövid említéseket, majd pedig Livius elbeszélését.

A legszűkszavúbb említéseket jellemzően a földrajzi leírásokban találjuk meg. Az idősebb Plinius például a *Naturalis Historia* nyugati Mediterraneum földrajzát tárgyaló 3. könyvében a *regio Edetanea* településeinek felsorolása közben említi Saguntumot, s nemcsak a település jogállását jelöli meg (*Saguntum civium Romanorum*), hanem azt is hozzáteszi, hogy a város „hűségéről híres”: *oppidum fide nobile* (3.1.20). A beszélő éppen a *nobile* jelzővel érzékelteti, hogy

¹ Jelen dolgozat – e formájában nem publikálásra szánt – kézirat a Bolyai János kutatási ösztöndíj támogatásával készülő monográfia egyik fejezetéhez. REAL-ba való feltöltésére kizárólag az éves beszámoló értékeléséhez került sor.

állítását miért nem fejt ki: a történet közismert, ismerete elvárható az olvasótól.² Hasonló Plinius kortársa, Pomponius Mela leírása is, aki a Sucro-öböl (ma: Valenciái öböl) városai közül kettőt emel ki: [*sinus*] *urbes complexus et alias quidem, sed notissimas Valentiam et Saguntum illam fide atque aerumnis inclutam*. Feltűnő, hogy Valentia ismertségének okát Mela nem jelöli meg, csupán Saguntumét, méghozzá a *fides* mellett az *aerumnae* említésével. A két ok mellérendelése valójában persze szorosabb szemantikai kapcsolatot sugall: a viszontagságok, a várható pusztulás ellenére is vállalt hűségéről van szó. A hírnevet ezúttal az *inclutus* jelző fejezi ki,³ de nem kevésbé fontos az *illa* távolra mutató névmás használata sem: mint a latinban gyakran, itt is kifejezetten a jelzett szó közismert, tekintélyes voltát hangsúlyozza („ama híres Saguntum...”). Feltűnően hasonló a szóválasztása végül Ammianus Marcellinusnak, aki Róma kortárs, Kr. u. 4. századi történetéről írva kezd földrajzi exkurzusba az Alpokról, s ennek keretében említi a híres átkeléseket a hegységen. Így kerül szóba Hannibal átkelése és annak előzménye, Saguntum ostroma is. Publius Scipio próbált az ostromoltak segítségére sietni: *Saguntinis memorabilibus aerumnis et fide, pertinaci destinatione Afrorum obsessis iturus auxilio* (15.10.10).

Mela és Ammianus a kézenfekvő *fides* mellett egyaránt az *aerumna* szót használják. Lehetséges volna, hogy Ammianus Melát idézi, de valószínűbb, hogy mindketten Sallustius követik, akinek *Historiae* című munkájából a következő fragmentumot őrizte meg Szent Jeromos (*comm. in Hab* 2.11 = Sall. *Hist.* 2. fr. 64): *Saguntini fide atque aerumnis incluti prae mortalibus, studio maiore quam opibus (quippe apud quos etiam tum semirutae moenia, domus intectae parietesque templorum ambusti manus punicas ostentabant)*. Míg Mela az *inclutus* jelzőt tartja meg, addig Ammianus abban követi Sallustius, hogy Saguntum helyett a saguntumiakról beszél (erre a különbségre később még visszatérek). De vajon mi lehet a Sallustius-fragmentum kontextusa? Ezt már csak azért is nehéz megállapítani, mert Jeromos nem teljes mondatot idéz. Mindenesetre a töredéket a Sulla halálától (Kr. e. 78) 67-ig terjedő eseményeket tárgyaló *Historiae* 2. könyvében szokás elhelyezni,⁴ melyben a Sertorius ellen folytatott harcok elbeszélése volt olvasható – nem lenne meglepő, hogy a hispaniai városról e narratíván belül essék szó. Ennél pontosabban nem tűnik meghatározhatónak a töredék közvetlen kontextusa. Korábban úgy vélték, hogy Saguntum mellett kerülhetett sor a háború döntő csatájára, mára viszont konszenzus alakult ki abban a tekintetben, hogy ez az ütközet a hasonló hangzású Segontia mellett zajlott, Saguntum pedig csak a háború korábbi szakaszában játszhatott bármilyen szerepet.⁵ A Saguntum hűségét említő mondat lehetséges tágabb kontextusaként ugyanakkor érdemes figyelembe venni a Sertorius és a Hannibal elleni hispaniai harcok párhuzamba állítását, melynek Sallustiusnál és Plutarchosnál is akad példája.⁶ Az összehasonlítás logikájából az következne, hogy Saguntum, miként a pun háborúban, dacolva a fenyegető ellenséggel ezúttal is kitart Róma mellett. Csakhogy ez a feltételezés, bármilyen kézenfekvő is, nem lehet az elveszett szöveg rekonstrukciójának alapja: nem tudhatjuk, hogy Saguntum valóban Róma mellé állt-e ebben a konfliktusban, illetve, hogy Sallustius valóban ilyen összefüggésben hivatkozik-e a saguntumiak egykori emlékezetes tetteire.⁷

2 Saguntum további említései Pliniusnál (immár a *fides*-motívum nélkül): *NH* 7.3.35 (rossz *omen*: egy saguntumi csecsemő világra jötte után rögtön visszamászott anyja méhébe a város pusztulásának évében), 16.79.216 (a saguntumi Diana-templomot a város alapítói építették 200 évvel Trója bukása előtt, még ma is az eredeti, borókafából készült gerendák tartják, s vallásos félelemből még Hannibal is sértetlenül hagyta), 35.46.160 (Saguntum mint cserépedényeiről híres település).

3 Különösen a siliusi Saguntum-epizódra gondolva nem mellékes az *inclutus* etimológiája: az archaikus görög epikában kiemelt szerepet játszó *kleos* főnévvel rokon (s itt az *inclutus*hoz képest archaizálóbbr alakban szereplő) latin melléknév a város hűségét és szenvedéseire „eposzba illó történetként” utal.

4 Maurenbrecher, B., *C. Sallusti Crispi Historiarum reliquae*, Lipcse, 1891 alapján.

5 A kérdés részletesebb tárgyalása itt nem lehetséges; bővebben lásd Spann, P. O. „Saguntum vs. Segontia: A Note on the Topography of the Sertorian War”, *Historia* 33 (1984) 116–119 és Konrad, C. F. „Segovia and Segontia”, *Historia* 43 (1994) 440–453.

6 Sallustiusnál Pompeius a szenátushoz írott levelében (*Hist.* 2. fr. 98) írja, hogy az Alpokon keresztül új, a Hannibal által használnál Róma számára hasznosabb utat tett járhatóvá (*iter aliud atque Hannibal, nobis opportunius, patefecit*, 4). Plutarchos Sertorius-életrajzában pedig először maga hasonlítja össze Sertorius és Hannibalt (kiváló hadvezéreként, akik csak fél szemükre láttak, 1.4), majd megemlíti, hogy keleti szövetségeseinek, Mithridatésnek is úgy jellemezték Sertorius, mint új Hannibalt (23.2).

7 A Cambridge Ancient History vonatkozó fejezetében Seager azt írja, hogy „Saguntum and Lauro ... were hostile to

A Sallustiust szövélasztásban szorosán követő Mela és Ammianus ellenpéldájaként még egy szövegrészletet kell e helyütt említenünk. A Róma történetét röviden tárgyaló munkájában Florus három hosszabb mondatban számol be Saguntum ostromáról mint a második pun háború első felvonásáról. A beszámoló így kezdődik: *Igitur in causam belli Saguntos electa est, vetus Hispaniae civitas et opulenta fideique erga Romanos magnum quidem sed triste monumentum* (Epitome 1.22). Szó esik tehát a város régmúltjáról is – ősi és gazdag –, a város lakói által átélt szenvedések (a sallustiusi *aerumnae*) helyett azonban az általuk az emlékezőkben kiváltott érzelmekre helyeződik át a hangsúly: így lesz Saguntum a rómaiak iránti hűség „jelentős, de szomorú példája”.

Az eddig látott öt szövegrészt egymás mellé helyezve jelen elemzésben két, a kulturális emlékezet működéséről szempontjából fontos szempontot érdemes kiemelni. Az egyik az emlékezet helyhez, látványhoz, tárgyhoz kötöttsége.⁸ Plinius, Mela és Ammianus ezt nem hangsúlyozzák különösképpen, Sallustius és Florus viszont kiemelik. Sallustius azt állítja, hogy „még akkor is [tehát, feltételezzük, a Sertorius elleni harcok idején] a félig lerombolt falak, a fedetlen házak, a templomok megégett falai a punok keze munkájáról árulkodtak” (*etiam tum semirutae moenia, domus intactae parietesque templorum ambusti manus Punicas ostentabant*). A leírás erőteljesen retorikus. Természetesen nem kizárt, hogy láthatók voltak a Kr. e. 1. századi városban tényleg a hannibali pusztítás után maradt romok, de a halmozással és a gyakori ígealakkal Sallustius mintha ennél többet sugallna: azt, hogy éppen ezek a romok határozzák meg a városképet, hogy Saguntum a benne zajló élet ellenére is lényegében romváros maradt, melyben a megszemélyesített romok⁹ túlélőként s egyúttal „idegenvezetőként” „mutogatják” (*ostentabant*) magukat és punok keze munkáját.¹⁰ Ha pedig van idegenvezető, akkor kell hogy legyen nézelődő „turista” is. Sallustius végső soron az ő bőrbe bújik, az ő szemével nézi a romokat (narratológiai terminussal tehát ő a jelenet fokalizátora): olyasvalaki, aki ismeri Saguntum múltját, de meglévő kulturális emlékeit a látvány, a romok aktiválják vagy legalábbis erősítik fel elméjében.

Florus még tovább megy, amikor Saguntumot a hűség *monumentum*ának nevezi. Tény, hogy a latinban a *monumentum* szó bármit jelenthet, ami emlékeztet valami másra: 'emlékmű' mellett 'jelet', 'szöveget', 'példát' (magam is ez utóbbi szóval fordítottam az imént). Nem szükségképpen hangsúlyos tehát az emlékezet hordozójának anyagi minősége. Mégis, a szó elsődleges és leggyakoribb jelentése az 'emlékmű', és különösen a 'síremlék'; mivel pedig a tárgyalt szövegben egy várost mint épített teret nevez az elbeszélő *monumentum*nak, e jelentések is meghatározóak lehetnek a mondat értelmezésében. Saguntum – sugallják Florus szavai – több, mint a hűség kulturális emlékezetben élő példája: materiális léttel bíró emlékmű is. Nemcsak a romos épületek (miként Sallustiusnál), hanem a város mint olyan válik tehát végső soron a kulturális emlékezet hordozójává és a hannibali ostrom idején Rómához hű saguntumiak síremlékévé.

Az emlékezet helyhez kötöttsége mellett a másik kiemelendő szempont a városnak és lakóinak egymáshoz, illetve a *civitas fidelissima* mítoszhoz való viszonya az egyes szövegekben. Plinius, Mela és Florus Saguntumról beszélnek, Sallustius és Ammianus viszont a saguntumiakról. Stiliztikai elemzés keretei között talán retorikai nüansznak tűnne a különbség: egyes szerzők élnek a metonímia kézenfekvő eszközével, a városlakók összességét azonosítva a várossal, míg mások nem. Jelen értelmezés szempontjából viszont inkább azt érdemes kiemelni, hogy a szóban forgó metonímia jól érzékelteti a kulturális emlékezet működéséről. Nyilvánvaló, hogy ténylegesen

Sertorius” (Seager, R. „The Rise of Pompey” in *CAH* 9, Cambridge 1992, 218). A Saguntumra vonatkozó kijelentés antik forrását nem sikerült megtalálnom; az itt tárgyalt Sallustius-töredék önmagában mindenesetre – ha Seager erre épít – nem igazolja az állítást.

8 Az „emlékezet helyeiről” mint a kulturális emlékezet kutatásaiban elsődleges szempontról l. Assmann, J., *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, Budapest 1999, 60–61, Pierre Nora elméletét összefoglalva.

9 Nem mellékes, hogy éppen ez – az épületek megszemélyesítése – az a motívum, amelynek a Sallustius-fragmentum a fennmaradását köszönheti, Jeromos ugyanis a következő biblikus szöveg helyet kommentálva idézi párhuzamként: „a kő is ellened kiált a falból, és a gerenda a fa-alkotmányból visszhangoz néki” (*Hab* 2:11).

10 Nem mellékes a *manus* szóban rejlő metonímia: azzal, hogy szavai szerint a romok nem a punok keze munkáját vagy kezük nyomát, hanem magukat a kezeket teszik láthatóvá, Sallustius a jelen és a múlt közti közvetlen kapcsolatot sugall: mintha a városban járva magukat az egykori eseményeket és azok résztvevőit is látnánk, nemcsak nyomaikat.

azok a saguntumiak voltak hűségesek, s ők jogosultak az ezért járó hírnévre, akik ott és akkor ellenálltak Hannibálnak. Ammianus róluk beszél: ők azok, akiknek Scipio a segítségére siet (*Saguntinis ... iturus auxilio*), és ők azok, akikre az utókor emlékezik (*memorabilibus*: nem véletlen, hogy Ammianus az *includus* vagy a *nobilis* helyett ezt a diakroniát közvetlenebbül érzékeltető jelzőt használja). Lehetek a saguntumiak között persze olyanok is, akiknek a hűsége kevésbé volt megingathatatlan, s inkább behódoltak volna (Livius, mint látni fogjuk, tud is legalább egy ilyen polgárról). Az események végkimenetele tükrében és a történelmi mítoszképzés szempontjából azonban érdekesebb a gondolat, hogy végső soron a saguntumiak közössége, Saguntum mint város maradt hűséges Rómához. Ennek az általánosításnak van továbbá diakrón vetülete is. Sallustius ugyanúgy a saguntumiakról beszél, mint Ammianus, de még a szöveg töredékes volta ellenére is világos, hogy ő a város Kr. e. 1. századi lakóit (is) érti ez alatt (*Saguntini ... apud quos etiam tum...*). Megfogalmazása jól érzékelteti, hogy miután Saguntum ostromának és a védők hűségének a története a kulturális emlékezet részévé vált, már nemcsak azok a saguntumiak tarthatnak számot hírnévre, akik ott és akkor hűségesek voltak, hanem a város *mindenkori* lakói; s innen már csak egyetlen retorikai lépés, hogy a korabeli Saguntum is (miként azt Pliniusnál és Melanál látjuk) a hűségéről híres város, „a hűség városa” legyen.

Az egykori és a jelenkori Saguntum megkülönböztethetősége persze retorikailag sem minden esetben egyértelmű. Florus kijelentése, miszerint Saguntum a hűség emlékműve, éppen a *monumentum* szóval nyilvánvalóan a pun háború utáni Saguntumra utal. *Saguntum* ugyanakkor a főmondat tárgya is: a rómaiak ellen háborút provokáló Hannibal ezt az ősi és gazdag (*vetus et opulenta*) várost választja *casus belli*-ként, természetesen éppen azért, mert Róma szövetségese – de a hűség emlékműve ekkor értelemszerűen még nem lehet. Csakhogy a főmondat „egykori Saguntumát” és a mellékmondat „jelenkori Saguntumát” éppen a nyelvi kifejezésmód mossa össze egymással legalábbis részlegesen: így válik Saguntum végső soron a hűség emlékművévé már azelőtt, hogy az lehetne – s marad később is nem szigorúan a korábbi városnak, hanem mindenkori önmagának is a kulturális emlékezetet fenntartó és felerősítő emlékműve.

Saguntum mint hűséges város Liviusnál

Az eddig látott szövegek közül kettő, Ammianusé és Florusé igen röviden ugyan (egy, illetve három mondatban), de elbeszélését is adta az ostromnak, nemcsak a hűség városaként említette Saguntumot. Silius *Punicá*ja mellett azonban csak egyetlen szöveget ismerünk a római irodalomban, melyben az ostrom önálló, viszonylag terjedelmes epizóddá válik: Livius történeti művét. Elbeszélésének minden részletét itt nem szükséges elemezni; csak azokra a jellemzőire térek ki, melyek a siliusi narratíva tükrében is fontosak (akár eltérésről, akár hasonlóságról legyen szó), illetve a kulturális emlékezet szempontjából érdekesnek bizonyulhatnak.

Livius a 21. könyvben nem kevesebb mint tíz *caputot* szán Saguntum bukásának elbeszélésére (6–15) – igaz, az ostrom elbeszélését megszakítja egy beszámoló a római követek első karthagói küldetéséről és a karthagói szenátusban lefolytatott vitáról (10).¹¹ Az epizód elején a saguntumiak már azelőtt követeket küldenek Rómába, hogy megkezdődne az ostrom – még Rómában tartózkodnak, amikor megérkezik a hír, hogy Hannibal megtámadta a várost (6). A következő *caputban* így jellemzi Livius Saguntumot: *civitas ea longe opulentissima ultra Hiberum fuit ... Oriundi a Zacyntho insula dicuntur mixtique etiam ab Ardea Rutulorum quidam generis; ceterum in tantis brevi creverant opes seu maritimis seu terrestribus fructibus seu multitudinis incremento seu disciplinae sanctitate qua fidem socialem usque ad perniciem suam coluerunt*. A város népessége tehát kettős eredetű: zakynthosi görög telepések alapították, és hozzájuk társultak itáliaiak, Ardeából való rutulusok (az alapítástörténetről részletesebben a *Punica* kapcsán írok majd). Legalábbis így tartja a hagyomány (*dicuntur*) – mint azt Livius óvatosan megjegyzi. Saguntum gyors felvirágzására három lehetséges, egymást nem kizáró magyarázatot kapunk: vagy a

11 Hasonlóképpen szerveződik a narratíva Siliusnál is, azzal az eltéréssel, hogy ott az epikus elbeszélő a Livius által tárgyalt két követi küldetést (21.10 és 18) összevonja, így a rómaiak már Saguntum ostroma idején eljuttatják a hadüzenetet Karthágóba (*Pun.* 2.1–24 és 270–390).

kereskedelemnek köszönhető, vagy a lakosság növekedésének, vagy pedig – és számunkra ez a legérdekesebb – „annak az erkölcsi szilárdságnak (*disciplinae sanctitas*), amellyel szövetségi hűségét még léte kockáztatásával is megőrizte”. Az elbeszélő tehát a virágzás okait kutatva rögtön az epizód elején proleptikusan előrevetíti az epizód végét, a város pusztulását, és ennek közvetett okát ugyanabban látja, mint a virágzásét: a pusztuláshoz a hűség megőrzése vezetett, ami ugyanaból az erkölcsi szilárdságból következett, mint korábban a virágzás. Livius tehát láthatólag igyekszik elkerülni, hogy visszavetítse Saguntum hűségét a város korábbi történetére – de ez csak látszólag sikerül neki. Miközben azt állítja, hogy az erkölcsi szilárdságból következett a hűség, valójában mintha mégis az utóbbi erényt „extrapolálva” jutna el az előbbihez: feltűnő, hogy éppen a hűség a *disciplinae sanctitas* egyetlen említett példája. Livius tehát, úgy tűnik, nem annyira Saguntum előtörténetéből kiindulva magyarázza meg a város pusztulását, mint inkább a pusztulás mikéntjéből vezeti le az előtörténetet.

Éppen ennek a felvezetésnek a tükrében különösen érdekes számunkra Livius beszámolója egy kiegyezési kísérletről. Egy saguntumi polgár, Alco éjszaka átlopózik Hannibal táborába, hogy a város megkímélésére kérje a hadvezért (21.12). Vállalkozásáról a saguntumiak nem tudnak (*in scitis Saguntinis*). Hannibal nemcsak pénzt követel és jóvátételt a szomszédos, általa támogatott törzs számára (*postulabatur autem, redderent res Turdetanis traditoque omni auro atque argento*), hanem azt is, hogy a saguntumiak egy szál ruhában hagyják el városukat, és az általa megjelölt helyre költözzenek (*egressi urbe cum singulis vestimentis ibi habitarent ubi Poenus iussisset*). A szigorú feltételek hallatán Alco kihátrál a közvetítői szerepből és inkább a punoknál marad, mert tudja, hogy a „biztos halál várna rá, ha kiderülne, hogy ilyen feltételekkel tárgyalt a békekötésről” (*moriturum affirmans qui sub condicionibus iis de pace ageret*). A saguntumiak tehát nem is szereznének tudomást Hannibal üzenetéről, ha nem akadna még valaki, egy bizonyos Alorcus, aki vállalja a közvetítést, mivel úgy véli, hogy „ahol minden mást legyőznek, ott a büszkeséget is le lehet győzni” (*vinci animos ubi alia vincantur affirmans*). Alorcus, mint megtudjuk, hispaniai, de nem saguntumi: az ostrom idején éppen Hannibal szolgálatában áll, ugyanakkor vendégbaráti viszony fűzi a saguntumiakhoz (*erat autem tum miles Hannibalis, ceterum publice Saguntinis amicus atque hospes*). Saguntumba érve előadja a város vezetőinek Hannibal békefeltételeit (13), egyúttal kritizálva is a saguntumiakat túlzott büszkeségükért, Alcóról szólva pedig megjegyzi, hogy nem helyes, ha városukban az igazmondás bárkit veszélybe sodor (*si periculum est apud vos vera referentibus*). Az előkelők ahelyett, hogy választ adnának, otthagyják Alorcust, és a Forumon máglyára vetik a köz- és magánvagyonot – sokan saját magukat is. Ebben a pillanatban törnek be a punok a városba, és Hannibal utasítása szerint egyetlen férfinak sem kegyelmeznek.

Miről szól valójában ez az epizód? Első olvasásra talán úgy tűnhet, hogy Livius mint történetíró mintegy „leleplezi” a mítoszt, rámutatva, hogy valójában igenis felmerült a Hannibalnak való behódolás, a kiegyezés lehetősége. Csakhogy az elbeszélés mégis ellentétes hangsúlyokat ad a történetnek. Livius kiemeli, hogy a saguntumiak nem tárgyalnak *hivatalosan* a kiegyezésről: nem tudnak Alco tervéről, aki azután életét féltve nem is mer visszatérni a városba, hogy átadja Hannibal üzenetét, s később Alorcus beszédére sem válaszolnak – pontosabban úgy válaszolnak rá, hogy megsemmisítik azokat a javakat, melyeket Hannibal átadni követel, illetve sokan magukat is megölik, jelezve ezzel, hogy nem tartanak igényt Hannibal kegyelmére. Nem véletlen az sem, hogy Livius hangsúlyozza: Alorcus nem saguntumi. Mintha csak kívülről, nem saguntumi szájból hangozhatna el ez a realista és Saguntummal szemben kritikus beszéd a vesztesek kilátásairól, és mintha csak egy nem saguntumi képviselhetné azt a némiképp cinikus véleményt, hogy a büszkeségnek is van határa. Livius szavai azt sugallják, hogy Alorcus éppen azért nem fogékony az idealista gondolkodásmódra, mert nem saguntumi.

A saguntumi események ismét az elbeszélés középpontjába kerülnek a 28. könyvben. A háború végéhez közeledve az ifjabb Scipio (a későbbi Africanus) Hispania visszahódítása, és ennek keretében Saguntum újjraalapítása (Liv. 24.42) után visszatér Rómába, ahová megérkeznek a saguntumiak követői is, hogy hálából áldozatot mutassanak be a capitoliumi Iuppiternek. A szenátus előtt tartott beszédük elején kijelentik, hogy „szinte nincs olyan nyomorúság, amit mi ne szenvedtünk volna el, hogy végsőkéig bebizonyítsuk hozzátok való hűségünket” (*etsi nihil ultra*

malorum est, patres conscripti, quam quod passi sumus ut ad ultimum fidem vobis praestaremus, 28.39). A hűség bizonyítása tehát a követek szavai szerint nem egyszerűen következménye, velejárója volt a saguntumiak viselkedésének, hanem kifejezetten a célja (*ut ... praestaremus*): nem egyszerűen hűségesnek bizonyultak, hanem azok akartak lenni – vagyis tudatosan építették a „hűséges város” mítoszt.

A hűség ráadásul a követek szavai szerint nem volt egyoldalú: a rómaiak értük vállalták a háborút (*bellum propter nos suscepistis*), később pedig kifejezetten azért küldték az idősebb Scipiot Hispaniába, hogy „mintegy összegyűjtse, ami az ő hajótörésükből¹² megmaradt” (*velut ad conciliandas reliquias naufragii nostri misistis*), vagyis a félsziget városaiban szétszóródott, rabszolgasorba került túlélőket hazaküldje városuk újraalapítására. Csakhogy régi ellenségeik, a turdetanusok, akik mellé Hannibal állt a háború elején, ismét fenyegetni kezdték a saguntumiakat, s már az a veszély fenyegetett, hogy a történelem megismétli önmagát, és „másodszor is végig kell nézniük városuk pusztulását” (*ut iterum periremus et alterum excidium patriae videremus*). A rómaiak azonban elküldték hozzájuk az ifjabb Scipiót (*repente misistis nobis hunc P. Scipionem*), aki legyőzte a turdetanusokat: most pedig a saguntumiak „látják romokban heverni a városát azoknak, akiknek a kedvéért Hannibal lerombolta Saguntumot” (*deletam urbem cernimus eorum quorum in gratiam Saguntum deleverat Hannibal*). A beszédnek ebben a szakaszában érződő, a helyi konfliktusokból fakadó káröröm helyett számunkra elsősorban az az érdekes, hogy a saguntumiak elképzelése szerint Róma ugyanolyan hű volt hozzájuk, mint ők Rómához, még akkor is, ha nem küldött időben katonai segítséget Hanniballal szemben. Ennek hangoztatásával pedig retorikai lehetőséget adnak a rómaiaknak arra, hogy mintegy érvénytelenítsék a vádat (s tompítsák saját lelkiismeret-furdalásukat),¹³ miszerint nem tettek meg mindent Saguntum védelmében, nem teljesítették szövetségesi köteleességüket. A saguntumiak persze feltűnően „Saguntum-centrikus” értelmezését adják a háború eseményeinek: mintha Róma nem a saját, hanem Saguntum érdekeit tartotta volna szem előtt Hispaniában.¹⁴

Nem meglepő, hogy a rómaiak kihasználják a kínálkozó lehetőséget: „a szenátus azt válaszolta, hogy Saguntum lerombolása és helyreállítása a jövőben minden nép számára a mindkét részről megtartott szövetségi hűség példájául fog szolgálni” (*senatus respondit ... et dirutum et restitutum Saguntum fidei socialis utrimque servatae documentum omnibus gentibus fore*). Kulcsmondat ez Saguntum hűségének mint történeti mítosznak a szempontjából. A liviusi elbeszélés azt a pillanatot örökíti meg, amikor – a római szenátus kijelentése szerint, sőt annak mint beszédaktusnak köszönhetően – Saguntum hűsége átalakul példává, példázattá, s innentől kezdve nemcsak a saguntumi identitás és kulturális emlékezet fontos eleme, hanem Róma, sőt potenciálisan az egész oikumené kulturális emlékezetének is része: a rómaiak szerint Saguntum története minden nép számára (*omnibus gentibus*) példa lesz. A rómaiak persze nem volnának rómaiak, ha nem egy erőteljes (bár, mint láttuk, maguk a saguntumiak által is javasolt) átértelmezés, „romanizálás” keretében vennék át a mítoszt, s vállalnák annak fenntartását: a római „mítoszvariánsban” a szövetségesi hűség kölcsönös, megnyilvánulása pedig Saguntum bukása és újraalapítása.¹⁵ Róma nem hálából emlékszik Saguntum hűségére, hanem azért, mert egy kölcsönösen előnyös

12 Az 'állam mint hajó' metafora ritkán idézett előfordulása ez: míg a kortárs Horatius ódájának (1.14) bevett értelmezésében a hajó a polgárháború tengerén hanykolódik, itt a külső ellenség ellen vívott háború tengerén szenved végzetes hajótörést.

13 E lelkiismeret-furdalásra utalnak Livius szavai a 24. könyvben, közvetlenül Saguntum újraalapítását megelőzően: a rómaiakon „úrrá lett a szégyenkezés, hogy Saguntum városát, mely a háború kiváltó oka volt, már nyolcadik éve az ellenség tartja birtokában” (*verecundia Romanos tandem cepit Saguntum oppidum, quae causa belli esset, octavum iam annum sub hostium potestate esse*, 42).

14 Vö. Wicha, S. „Urbs fide atque aerumniis incluta – Zum Saguntmythos in augusteischer Zeit”, *Lucentum* 21–22 (2002–2003) 188.

15 Az újraalapítás természetesen Scipio közreműködése révén már eleve a romanizálás egyik gesztusa volt, illetve akként lehet emlékezni rá, miként tanúsítja azt egy Kr. u. 2. századi saguntumi felirat (feltehetőleg egy korábbi felirat császárkori másolata), mely Scipio érdemeit emeli ki: *P[ublio] Scipioni co[n]s[ul]t[ul]i imp[er]ator[is] ob restitutam Saguntum ex s[enatus] c[onsult]o bello Punico secundo* (ILS 1.66 = CIL 2.2/14). Az újraalapított Saguntum történetéről és társadalmának lehetséges szerveződéséről az epigráfiai források tükrében l. Alföldy, G., „Drei städtische Eliten im römischen Hispanien”, *Gerión* 2 (1984) 193–238.

emlékezetpolitikai „szerződés” alapján egyúttal saját hűségére is emlékezhet.

A tárgyalt jelenetet, ha nem historiográfiai szövegben olvasnánk és/vagy nem a történeti időben játszódna, minden bizonnyal aitiológiai mítosznak neveznénk – merthogy végső soron az is: egy fennálló kulturális praxis eredetének a feltárása. Abban is rokon a szó szokásosabb értelmében vett *aition*okkal, hogy a szóban forgó kulturális praxis létrejöttét egyrészt a lehetőleg minél ősibb múltra datálja (Livius elbeszélésében még véget sem ért a második pun háború!),¹⁶ másrészt pedig nem fokozatos kikristályosodásként, hanem egyetlen pillanatba sűrítve, egy alapítási gesztus eredményeként ábrázolja.

A *Punica Saguntum*-epizódja

Livius, mint láttuk, tíz *caput*-ban beszéli el Saguntum nyolc hónapon át tartó ostromát és bukását. Silius Italicus eposzában ugyanez az epizód mintegy 1100 sort tesz ki (1.271–2.707): látványos tehát, hogy a *Punica* elbeszélője Liviusnál is nagyobb jelentőséget tulajdonít a háború első felvonásának. Nem pusztán a terjedelem bővítéséről van szó. Silius az epikus műfaj szabályrendszerének, elvárásainak megfelelően át is alakítja az elbeszélés szerkezetét, megváltoztatja egyes szakaszok sorrendjét. A hosszú ostromot nem folyamatában ábrázolja, hanem három (természetesen nem egymást követő) napba sűrítve. Saguntum történetének bemutatását (1.271–295) követően az első napon bezárul az ostromgyűrű és megindul a küzdelem, Hannibal megsebesül (1.330–555). A második napon a homérosi epikus hagyományba illeszkedő párviadalokkal folytatódik az ostrom: Asbytét Theron, őt pedig Hannibal öli meg (2.56–269). A harmadik napon Hannibal új fegyverzetet kap ajándékba hispaniai szövetségeseitől, Saguntum végső vereséget szenved, a város elpusztul (2.391–707). E három nap elbeszéléseit követség-jelenetek választják el egymástól. Liviustól eltérően nem még az ostrom előtt, hanem csak annak megindulása után küldenek a saguntumiak követséget Rómába (1.556–694). A rómaiak ezután követséget küldenek először Saguntumba Hannibalhoz azzal az utasítással, hogy ha ott nem vezetnek eredményre a tárgyalások, márpedig nem vezetnek (2.1–55), akkor rögtön hajózzanak tovább Karthagóba, és ott követeljék a harcok beszüntetését. A karthagóiak heves politikai vitát követően nem teljesítik a követelést, így hát a római követek hadat üzennek (2.270–390). Livius tudósítása szerint Róma kétszer küldött követséget Karthagóba: az elsőt Saguntum ostroma idején, a másodikat a város bukása után, s csak az utóbbi végződött a hadüzenet átadásával – Silius tehát ezt a két követséget összevonja, és így elbeszélésében Róma még Saguntum bukását megelőzően, az ostrom végkimenetelétől függetlenül lép hadba Karthago ellen.

Hogy Saguntum ostroma ekkora jelentőséget kap, nyilvánvalóan összefügg azzal, hogy Silius elbeszélésében a hispaniai város végül már-már „idealizált Rómává válik”, amikor a végső kig megőrzi hűségét, miközben az igazi Róma éppen Saguntum katonai megsegítésével késlekedve a vele szemben megfogalmazott erkölcsi követelményeknek nem tud maradéktalanul megfelelni. De Saguntum már rögtön az epizód elején is mint Róma „kicsinyített mása” és helyettesítője kerül bemutatásra: Hannibal szemében a város nemcsak „útba esik” a Róma elleni hadjárat során, hanem megtámadásával, úgy érzi, a világ végéről is magát Róma központját, a Capitoliumot támadja: *extremis pulsat Capitolia terris* (1.270).¹⁷

16 A ‘Saguntum mint *civitas fidelissima*’ mítosznak a pun háborúknál valójában minden bizonnyal későbbi kialakulásáról részletesen lásd Wicha, *i. m.*, 181. Wicha szerint a mítosz létezésére utaló legkorábbi forrás Cicero (*Paradoxa Stoicorum* 26), később viszont mint rétorikolai példa is elterjed (Sen. *Contr.* 9.4.5, Quint. *Decl. min.* 369.2, *Inst. Or.* 3.88.22sk).

17 A *Capitolium* szó előfordul latin szövegekben más városok fellegrárainak, illetve kultikus központjainak megjelölésére is (OLD s. v. *Capitolium* c), de minden esetben hangsúlyosnak tűnik ezen előfordulások esetében is az *interpretatio Romana*, a Rómával való összehasonlítás gesztusa: a *Capitolium* sohasem válik köznévvé. A *Punicában* Capua *Capitolium*-áról esik szó (11.265), ami nemcsak a nyilvánvaló etimologizáló szójáték miatt érdekes, hanem azért is, mert Capua, miként Saguntum, Róma egyik tükörképe az eposzban – csak hogy ezúttal negatív, nem idealizált tükörképről van szó, hiszen Capua lakói Hannibal mellé állnak. Saguntum és Róma kapcsolatáról a *Punicában* l. pl. Dominik, W. J., „Hannibal at the Gates. Programmatising Rome and Romanitas in Silius Italicus’ *Punica* 1–2”, in Boyle, A. J. – Dominik, W. J., *Flavian Rome. Culture, Image, Text*, Leiden, 474–480 és Bernstein, N. *In the Image of Ancestors. Narratives of Kinship in Flavian Epic*, Toronto, 2008, 179; a késő

Saguntum alapítástörténete 1. – Hercules és/vagy Zacynthos

Mint a kutatók rendre megjegyzik, a *Punica* az egyetlen ismert forrás, melyben nemcsak a zakynthosiakról esik szó Saguntum alapítása kapcsán, hanem a görög sziget névadó hērószáról, sőt Hēraklésról is.¹⁸ Csakhogy nem csupán a *Punica* és a hagyomány között tapasztalhatunk eltérést: a Saguntum előtörténetéről szóló összefoglalót, melyet az elbeszélő az ostrom megindulása előtt ad, több szempontból is önellentmondások terhelik. Az összefoglalót a város elhelyezkedésének és látványának leírása vezeti be:

*Haud procul Herculei tollunt se litore muri,
clementer crescente iugo, quis nobile nomen
conditus excelso sacrauit colle Zacynthos.* (1.273–275)

A tengerhez közel fekvő hegyen tehát „herculesi falak” emelkednek, s ezek hírnevüket a csúcson eltemetett Zacynthosnak köszönhetik. Azt már Liviusnál is olvashattuk, hogy a várost zakynthosi telepések alapították, de Silius természetesen nem a (grammatikailag nőnemű) görög szigetre¹⁹ utal itt, hanem névadó (és természetesen hímnemű) hērószára. A temetés egyben a majdani városalapítást megelőlegező gesztus is. Ezt sugallja a kettős jelentésű *condo* ige participiumának használata is: „Zacynthos eltemetését” (*conditus Zacynthos*) latinul tényleg csupán a grammatikai nem különbözteti meg „(az új) Zacynthos alapításától” (*condita Zacynthos*). Az ige kettős jelentése ismét előtérbe kerül majd mintegy kétszáz sorral később, amikor a saguntumi Murrus így szólítja meg Herculeset:

„*Conditor Alcide, cuius vestigia sacra
incolimus terra, minitantem averte procellam,
si tua non segni defenso moenia dextra!*” (1.505–507)

Alcides, azaz Hercules tehát egyszerre „alapító” és „eltemető”, „nyomait” pedig még most is szentként tisztelik a saguntumiak. De mire vonatkozhat a *vestigia*? A *Punica* angol fordítója, Duff szerint lábnyomokról van szó, de Hercules nyoma lehet éppenséggel a Zacynthosnak emelt síremlék is – mely ezek szerint egyszerre őrzi az eltemetett és az eltemető emlékét. Herculesnek és Zacynthosnak osztoznia kell a saguntumiak tiszteletén.

A szereposztás tisztázatlan voltát sugallják az elsőként idézett sorok (273–275) is. Mit értsünk az alatt, hogy „a herculesi falak Zacynthosnak köszönhetik híres nevüket”? Érthetjük úgy, hogy a *Herculei muri*²⁰ metonimikusan Saguntum egészére vonatkozik, s a mondat második fele valójában már a város nevének etimológiáját adja; ugyanígy a másik tárgyalt szövegrészben, amikor Murrus azt állítja, hogy „Hercules falait” (*tua moenia*) védelmezi, ezzel minden bizonnyal a város egészére, a nevet Zacynthosról kapó Saguntumra is utal. A falak és a város metonimikus említése azonban arról is tanúskodik, hogy az elbeszélő nem tudja eldönteni, vajon a sírt építő és ezzel a város helyét kijelölő Hercules vagy a sírba temetett és a város nevet adó Zacynthos kapjon-e főszerepet

köztársaság és kora császárkori római kulturában Wicha, *i. m.*, 180

18 Bernstein, *i. m.*, 180. Asso, P., „Passione eziologica nei Punica di Silio Italico: Trasimeno, Sagunto, Ercole e i Fabii”, *Vichiana* 2 (1999) 79 ugyanakkor azt is megjegyzi, hogy a korábbi források hiánya ellenére is valószínű, hogy nem Silius önálló mítoszalkotásával van dolgunk, hanem a szerző (számunkra ismeretlen) előzményekre támaszkodott. Nicol, J., *The Historical and Geographical Sources Used by Silius Italicus*, Oxford, 1936, 84 és 145 erről teljességgel meg van győződve, és könnyen elképzelhetőnek tartja, hogy Silius Zacynthos történetét nem historiográfiai, hanem a földrajzi irodalom körébe tartozó forrásból vette át.

19 Ld. néhány sorral később: *circumflua ponto ... Zacynthos* (289–290).

20 Fontos megjegyezni, hogy a *Punica* elbeszélője óvatosan fogalmaz a falakkal kapcsolatban, és sehol sem jelenti ki egyértelműen, hogy azokat Hercules építette; a 2. énekben is csak annyit állít, hogy „a saguntumiak városfaluk építőjét az égből keresik” (*urbs ... caeloque parentem murorum repetens*, 654–655). A *Herculei muri* fordítása tehát legalább annyira lehetne „Herculesnek tulajdonított falak”, mint „Hercules által épített falak”. Ebből a szempontból sem mellékes, hogy – amint arra Wicha, *i. m.*, 182–183 rámutat – nincs régészeti-epigráfiai nyoma annak, hogy a Hercules-kultusz Saguntumban kiemelt jelentőséggel bírt volna.

Saguntum alapítástörténetében. A kettejük közti vetélkedés, mint látni fogjuk, a későbbiekben is jellemzi az elbeszélést. De lássuk először, egyáltalán hogyan kerültek a későbbi Saguntum vidékére:

*Hic comes Alcidae remeabat in agmine Thebas
Geryone extincto caeloque ea facta ferebat.
Tris animas namque id monstrum, tris corpore dextras
armarat ternaque caput cervice gerebat.
Haud alium vidit tellus, cui ponere finem
non posset mors una viro, duraeque sorores
tertia bis rupto torquerent stamina filo.
Hinc spolia ostentabat ovans captivaque victor
armenta ad fontis medio feruore vocabat... (276–284)*

Zacynthos tehát Hercules társa (*comes*) a Geryon marháinak megszerzésére irányuló küldetésen, a hazaúton pedig „az egekig magasztalja” a hőstettet: a Geryonról szóló 278–282. sorok mintha éppen Zacynthos énekének (vagy az ének egy részletének) adnák összefoglalóját. Zacynthos továbbá mutogatja a megszerzett zsákmányt, és itatásra a forrásokhoz hajtja a marhákat. Csakhogy rálép egy kígyóra, mely halálosan megmarja:

*... cum tumidas fauces accensis sole venenis
calcatus rupit letali vulnere serpens
Inachiumque virum terris prostravit Hiberis. (285–287)*

A történet végét a már olvasottak alapján könnyű kikövetkeztetni, de a *Punica* második énekében közvetlenül a város pusztulását megelőzően az elbeszélő is visszatér rá. Amikor a férjét gyászoló saguntumi asszony, Tiburna felmegy a fellegvárba, mintha az ő szemével látnánk Zacynthos síremlékét:

*Inde petit tumulum, summo quem vertice montis
Amphitryoniades spectandum ex aequore nautis
struxerat et grato cineres decorarat honore. (2.581–583)*

A hegytetően tehát Hercules maga temette el társát. Nem véletlenül hangsúlyozza a leírás, hogy a síremlék a tengerről is jól látható. Nem csupán a mindenkori hajósokra (*nautis*) érdemes itt gondolnunk, hanem kifejezetten azokra a Zacynthos felől érkező telepésekre is, akik (gondolhatjuk) éppen azért itt alapították meg új városukat, mert látták a hegyen magasodó sírt, mely nem másnak, mint szülőhazájuk névadó hērőszának az emlékéét őrizte: lehet, hogy a zakynthosiak eleve ezt a helyet keresték, de az is, hogy „mitikus szerencsével” bukkantak rá.

Csakhogy a fenti, első és második énekbeli szövegrészekből összeálló alapítástörténet különböző részletei között feszültség tapintható ki: igencsak eltérő képet sugallnak Zacynthosról. A második ének imént tárgyalt szakasza, úgy tűnik, jól közvetíti az olvasó felé a saguntumiaknak (itt természetesen: mint a *Punica* szereplőinek) a kulturális emlékezetét, a saját múltjukról alkotott narratívájukat. Ezt sugallja mindenekelőtt az, hogy e sorokban a saguntumi Tiburna a feltételezhető fokalizátor. E narratíva szerint Zacynthos a nagy Hercules társa volt, méghozzá méltó társa. Amikor meghalt, Hercules hősnek kijáró temetésben részesítette és hatalmas síremléssel biztosította neve fennmaradását (*grato cineres decorarat honore*): a *decus* főnévből képzett ige itt hangsúlyosan a hírnév, a görög *kleos* biztosítására utal, a *gratus* jelző pedig egyszerre jelentheti azt, hogy Hercules „hálás tisztelettel” emlékezik társára, illetve azt, hogy ez a tisztelet az elhunyt társ számára „kedves, szívesen fogadott”.²¹ A leírás tehát azt sugallja, hogy Hercules és Zacynthos viszonya személyes és közeli, és még ha nem is minden tekintetben egyenrangú hősök, Hercules mégis hálával emlékszik segítőtársára – nyilván, mert valódi segítséget kapott tőle: nélküle talán nem is sikerült volna

21 OLD s. v. *gratus* 1–2.

megszerezni Geryon marháit.

Az első énekben másra helyeződik a hangsúly. Vajon mennyire fontos szereplője Zacynthos a Geryon-történetnek? A mítosz más ismert elbeszéléseiben nem esik szó Zacynthosról, és itt is az érzésünk támadhat, hogy csak azért „keveredik bele” a mítoszba, hogy legyen magyarázat, mit keresett egyáltalán az Ión-tenger szigetének névadó hērőszaként Hispániában. Az *in agmine* (1.276) megfogalmazás is kétségeket ébreszt szerepét illetően: úgy tűnik, nem ő az egyetlen kísérő, csupán egy népesebb kíséret tagja,²² és semmit nem tudunk meg arról sem, hogy tevékeny segítséget nyújtott volna Herculesnek a küldetés végrehajtásában. Zacynthos szerepe a narrátori összefoglalóban arra korlátozódik, hogy megénekli a hőstettet (*caeloque ea facta ferebat*, 277), illetve tereli a csordát (284). Az elbeszélő tehát nem elsősorban hősként mutatja be, mint Hercules, inkább bukolikus pásztor-dalnokként. Mindezek ellenére Zacynthos a hősi dicsőségre mintha mégis igényt tartana: úgy mutogatja a zsákmányt (*spolia*), és hajtja a foglyokat (ez esetben a marhákat, *captivaque ... armenta*), mint egy győztes hadvezér a diadalmeneten (*ovans ... victor*).²³ Zacynthos tehát minden jel szerint hajlamos rá, hogy idegen tollakkal ékeskedjen, és ezáltal részesüljön a Herculesnek kijáró hírnévből – banális halála mindezek tükrében a hübrisztikus hengegésért járó büntetésnek tűnhet.²⁴

A két narratíva közti feszültség interpretációja során természetesen többféle stratégiát követhetünk. Megtehetjük, hogy az egyik narratívát előnyben részesítjük a másikkal szemben, vagyis az egyiket tekintjük igaz(abb)nak (ismét hangsúlyozni kell: természetesen az epikus világon belül), a másikat pedig hamisnak. Ha így járunk el, narratológiai érvek alapján feltehetőleg az első énekben olvasott változatra esik majd a választásunk, hiszen ott az elbeszélő minden jel szerint a saját nevében, mindentudó narrátorként beszél: nem jelzi sem alexandriai lábjegyzettel (*dicitur* stb.), hogy a bizonytalan megbízhatóságú hagyományt követi, sem nyilvánvaló fokalizációval (a második ének részletével ellentétben), hogy valamelyik szereplő nézőpontját, véleményét közvetíti. Tekinthejtük azonban a két narratívát egymással egyenrangúnak is, felfüggesztve a „kinek higgyünk?” kérdés eldöntését. Ez esetben úgy fogalmazhatnánk, hogy a két narratíva közti különbség nem azoknak a „valóságtól” való eltérő távolságából fakad, hanem abból, hogy a saguntumi, illetve nem saguntumi elbeszélők és fokalizátorok mást és mást tartanak érdekesnek és fontosnak Zacynthos történetéből. A saguntumiak érthető módon arra emlékeznek elsősorban, hogy Zacynthost, városuk névadóját Héraklész hősnek kijáró tisztelettel temette el; az epikus narrátor ezt nem cáfolja, de az ő szemében Zacynthos láthatólag inkább attól válik érdekes figurává, hogy hengeg. A saguntumiakat az eltemetett (és ezáltal a városalapításban szerepet kapó) Zacynthos érdekli – az epikus narrátort viszont az élő (de a Geryon-mítoszban igazán aktív szerep nélkül maradó) Zacynthos.²⁵

22 *Ad absurdum* az is felmerülhet az olvasóban, hogy a Hercules kísérő *agmen* a szó eredeti jelentésének megfelelően és a Geryon-történet kontextusában talán nem más, mint maga a marhacsorda: Zacynthos (és a kíséret esetleges többi tagja) ez esetben alig volna fontosabb „társa” Herculesnek, mint az állatok.

23 A Herculeset illető dicsőség „eltulajdonításának” intertextuális dimenziója is van, a tárgyalt sorok néhány kulcsszava ugyanis az *Aeneis* 8. énekét visszahangozza, csakhogy ott Hercules az, aki a (saját!) győzelmére és a zsákmányra büszkén hajtja a Geryontól szerzett marhákat: *nam maximus ultor / tergemini nece Geryonae spoliisque superbus / Alcides aderat taurosqe hac victor agebat / ingentis, vallemque boves amnemque tenebant* (*Aen.* 8.201–204).

24 A hengegés, illetve a Hercules szerepébe helyezkedés mintha kifejezetten saguntumi sajátosság lenne: az ostrom elején Hannibal dárdája öli meg az „alaptalanul hetvenkedő” Caicust (*minitantem vana Caicum*, 1.306), a második énekben pedig Hercules papja, Theron egyenesen Herculesnek öltözve (bunkósbottal, oroszlánbőrben) jelenik meg a csatatéren (2.148–159).

25 Az, hogy ugyanazt a történetet egy költői szövegen belül két ellentmondó (vagy legalábbis különböző) variánsban olvashatjuk, s e variánsok egymáshoz való viszonya mindvégig tisztázatlan marad, a siliusi Zacynthos-történet fenti értelmezését az *Aeneis* belső ellentmondásainak újabb interpretációival rokoníthatja: lásd pl. Ferenczi A., *Vergilius harmadik évezrede*, Budapest, 2010 *passim* és különösen 37–52 (a Palinurus-történet kapcsán). Ez az alfejezet bővíthető lesz továbbá a Zacynthos-történet és a Cacus-történet részletes összehasonlításával. Mindkettő a Herculeshez és a Geryon-mítoszhoz kapcsolódik, s bennük egy kthonikus lény (Cacus, illetve a kígyó) intéz támadást Hercules marháit vagy társa ellen; végül pedig mindkét történet egy szent hely (az Ara Maxima, illetve Zacynthos sírja) kijelöléséhez vezet, mely egy későbbi városalapítást (Rómaét, illetve Saguntumét) előlegez meg.

Saguntum alapítástörténete 2. – Zacynthos és Ardea

A narrátor által adott összefoglaló következő szakasza Saguntum történetének két későbbi fordulópontját jelöli ki. A történeti idő múlását a narrátor kifejezetten hangsúlyozza a *mox* időhatározó megismétlésével:

*Mox profugi ducente Noto advertere coloni,
insula quos genuit Graio circumflua ponto
atque auxit quondam Laertia regna Zacynthos.
Firmavit tenues ortus mox Daunia pubes
sedis inops, misit largo quam dives alumno
magnanimis regnata viris, nunc Ardea nomen.* (1.288–293)

Elsőként tehát zakynthosi telepések érkeznek – a Hercules és Zacynthos által megjelölt helyen ők a város első lakói –, később pedig itáliaiak (még pontosabban rutulusok) csatlakoznak hozzájuk Ardea városából. Feltűnő, hogy ezeknek az alapítási aktusoknak a helyét térben és időben nem abszolút, hanem relatív módon jelöli ki a szöveg. Az elsőként érkezők nem Saguntumot alapítják meg, hanem egy zakynthosi kolóniát (erre utal a *coloni* szó): mintha az új településnek még nem volna saját identitása és neve, hanem a *métropolis*ához képest értelmezné magát.²⁶ Ez teszi tehát „térben relatívvá” az alapítást; „időben relatívvá” pedig az, hogy a zakynthosiak a mondat állítmánya szerint nem „alapítanak”, hanem „odairányítják a hajójukat” (*advertere*, ti. *navem*), ahol „észrevették” (*advertere*, ti. *animum*) Zacynthos síremlékét, mely – mint a 2. énekben megtudja az olvasó – a tengerről is jól látható, és melynek felépítésével Hercules kijelölte az új kolónia helyét. A zakynthosiak tehát nem „a semmiből” hoznak létre várost, hanem folytatják a Hercules által megkezdett munkát, és éppen ez – Zacynthos eltemetése – válik első alapító aktusként a helyi identitás alapjává.

Amikor aztán „második hullámként” megérkeznek az itáliaiak, a zakynthosi kolonizálás már nem elsősorban mint „folytatás”, hanem mint „kezdet” és „alapítás” kerül említésre: *ortus*. Csakhogy ez a kezdet „erőtlen” (*tenues*), melyet éppen az itáliai betelepülőknek kell megerősíteniük (*firmavit*). A leírás azt az értelmezést sugallja, hogy mindeddig az alapítás folyamata még nem zárult le, Saguntum léte bizonytalan volt, s csak az itáliai betelepülők teszik „végérvényesen megalapítottá” a várost – és éppen ez ad majd annál nagyobb hangsúlyt a város elpusztításának, melyre Hannibal készül.

Érdeemes összehasonlítani azt is, hogy a zakynthosi és az itáliai telepések miért indulnak útnak nyugat felé. A zakynthosiakról megtudjuk, hogy menekültek (*profugi*), s ez a szó rögtön eszünkbe juttathatja a római epikus hagyomány leghíresebb menekültjét, Aeneast, akit az *Aeneis* elbeszélője *fato profugusként* mutat be a prooemiumban (1.2). Aeneasnak a *sorsa* az, hogy menekült legyen (abban az értelemben is, hogy Trójának el kell pusztulnia, meg abban az értelemben is, hogy a hősnek a pusztulást túl kell élnie), és a *sorsa* az is, hogy épp Itáliába, a leendő Lavinium partjaira érkezzen meg.²⁷ Ezzel szemben a *Punica* szövege nem teszi világossá, hogy a zakynthosiaknak miért kellett elhagyniuk hazájukat: külső támadás, vagy belharcok, esetleg valamilyen bűn elkövetése miatt? Vajon a teljes népességnek, vagy csak egy csoportjuknak? Nem is a *fatum* vezeti őket új lakóhelyükre, hanem egy sokkal hétköznapibb erő: a déli szél (*ducente Noto*).²⁸ De az

26 Vö. azzal, ahogyan az *Aeneis*ben is a túlélők alapvetően nem Rómát, hanem az „új Tróját” akarják megalapítani, s egyelőre mintha csak az istenek, az elbeszélő és az olvasó érzékelnék, hogy – amint azt Juno a 12. énekben kiharcolja – a majdan megalapítandó új város új identitás kialakítását és a régi feladását feltételezi.

27 A *fato* tehát *apo koinu* vonzata lehet egyszerre a *profugus*nak és az *Italiam ... venit*-nek, ahogyan Austin, R. G. P. *Vergili Maronis Aeneidos liber primus. With a commentary*, Oxford 1971 *ad loc.* is rámutat. Austin azt is megjegyzi továbbá, hogy a *profugus* szó más szövegekben (többek között épp a *Punicában*: 8.52–3) is gyakran szerepel Aeneas jelzőjeként.

28 A megjelölt szélirány váratlan: azt gondolnánk, hogy a görög telepések a Földközi-tenger északi partjai mentén hajóznak az Ibériai félsziget keleti partvidékén fekvő Saguntumig, tehát nem a déli, hanem az északi szél kellene, hogy segítse őket útjuk utolsó szakaszán. A meglepő információ magyarázatára két lehetőség adódik. (1) Talán arra próbál utalni az elbeszélő, hogy a zakynthosiak dél felől érkeztek – ez esetben viszont az észak-afrikai partok mentén kellett nyugat felé hajózniuk. Vajon Aeneashoz hasonlóan ők is megálltak-e útjuk során – adódik a kérdés –

elbeszélő talán közvetett módon mégis sugall valamit a kivándorlás okairól, amikor Zacynthost nem „tenger által körülvelt görög szigetnek”, hanem „görög tenger által körülvelt szigetnek” nevezi (*insula ... Graio circumflua ponto*, 289), mely egykor Laertes uralma alatt állt (*quondam Laertia regna*, 290). Az első olvasáskor ártatlannak tűnő jelzőcsere azzal, hogy az etnikai identitást a szigetről (és lakóiról) a tengerre helyezi át, felvetheti a kérdést az olvasóban, hogy milyen lehet(ett) akkor a zakynthosiai identitása? A mitikus hagyomány szolgál is egy lehetséges, és a mi szempontunkból kifejezetten releváns válasszal: a sziget (és majdan Saguntum) névadó hős, Zakynthos Dardanos unokája volt. Dardanos Dionysios Halikarnasseus szerint (1.61–62) Arkadiából, az *Aeneis* tudósítása szerint (3.163–168) viszont Itáliából vándorolt Kisázsia felé, és lett ezáltal a trójaiak őse. Az Ión-tengeren fekvő szigetre innen átvándorló Zakynthos tehát Aeneas és a rómaiak távoli rokona: görög is, meg nem is, és Silius szavai a jelzőcserevel mintha éppen a görög identitás hiányát vagy gyenge voltát hangsúlyoznák. A Laertesre vonatkozó megjegyzés az előbbi megfigyelés tükrében olyan színben tűnhet fel, mintha a Zakynthos által alapított sziget később került volna a hangsúlyozottan görög Laertes uralma alá. Ezzel pedig megnyílik egy olyan értelmezés lehetősége, melyben a szigetet körülvevő görög jelenlét veszélyt jelent a zakynthosiakra – talán éppen emiatt kényszerülnek a menekülésre. Ez a narratíva természetesen nagyon is könnyen összhangba hozható lenne a trójai-római eredetmítoszzal (és ennek akkor lehet majd nagy jelentősége a *Punicá*ban is, amikor a saguntumi követek Rómába mennek segítségért).²⁹ Aeneas és Zakynthos egyaránt görög fenyegetés, illetve támadás miatt kelhettek útra nyugat felé, hogy ott új várost alapítsanak.

Az itáliai telepések teljes mértékben eltérő okból indulnak útnak szülővárosukból Saguntum felé. Ardea városáról azt árulja el az elbeszélő, hogy „utódokban bővelkedik” (*largo ... dives alumno*, 292), a telepesekről pedig azt, hogy „szűkös a lakóhelyük” (*sedis inops*): Ardea tehát túlnépesedett. A kivándorlás oka nem a belviszály vagy a külső támadás (amire Zakynthos esetében gondolhattunk), hanem éppen ellenkezőleg, a túlzott fejlődés és virágzás. Ennek megfelelően az itáliai népesség képviseli az erőt Saguntumban is: „megerősíti az erőtlen alapítást” (*firmavit tenues ortus*, 291). Feltűnő a kijelentésben rejlő orientalizmus; könnyű ráismerni az „erős Nyugat (Itália) vs. gyenge, elpuhult Kelet (Hellas)” gondolatára.³⁰ A kérdés csupán az – s a szöveg egyértelmű választ nem ad rá –, hogy az orientalista gondolatot a magát rómaiként azonosító epikus elbeszélőnek tulajdoníthatjuk-e, vagy maguknak az Ardeából érkező telepéseknek, esetleg mindkettjüknek. De akármelyik válaszra hajlunk is, a következő sor mindenképpen korlátozza, megkérdőjelezi az Ardea erejéről tett orientalista kijelentést. Ardeáról ugyanis nem csak azt tudjuk meg, hogy „bátor férfiak kormányzása alatt állt” (*magnanimis regnata viris*, 293), hanem ugyanazon sor második felében azt is, hogy „most (már csak) név” (*nunc Ardea nomen*, 293).³¹

a későbbi ellenség, Karthago városában? (2) Lehetséges, hogy az elbeszélőt nem földrajzi, hanem intertextuális megfontolások vezették a szóválasztáskor. Az *Aeneis* narrátora Ardea görög alapítástörténetét összefoglalva említi, hogy a város alapítói Argosból érkeztek Danae vezetésével (az értesülésről bővebben lásd Horsfall, N. *Virgil, Aeneid 7. A Commentary*, Leiden, 2000, *ad loc.*), s a „heves déli szél hozta őket” (*quam dicitur urbem Acrisioneis Danae fundasse colonis praecipiti delata Noto. Locus Ardea quondam dictus...*, *Aen.* 7.409–412) – Itália nyugati partjai mentén valóban dél felől. A vergiliusi intertextus relevanciáját mutatja, hogy a *Punica* következő soraiban éppen a Saguntumba érkező ardeai telepésekre terelődik a szó (291–293). Annak vagyunk tehát tanúi, hogy a vergiliusi szöveg által megőrzött/teremtett ardeai hagyomány egy „foszlánya” („a telepéseket a déli szél hozza”) a siliusi szövegben megőrzött/teremtett saguntumi hagyomány részévé válik, csakhogy nem az alapítástörténet ardeai, hanem zakynthosi fázisához kapcsoltnak jelenik meg.

29 A követség-jelenetről részletesen lásd Bernstein, *i. m.*, 183–187.

30 Livius – mint arról már esett szó – nem az itáliai népesség megjelenésének tulajdonítja Saguntum virágzását, hanem a természeti erőforrásoknak, a népességnövekedésnek (Silius ezt Ardea kapcsán említi) vagy az erkölcsi tartásnak (21.7).

31 A *nunc Ardea nomen* kijelentés feltűnő sűrűsége és váratlan, hyperbatonra épülő szórendje miatt több szövegkiadó is szövegromlást feltételez. Blass szerint (idézi Delz, J. *Sili Italici Punica*, Stuttgart, 1987, *ad loc.*) a *nunc* előtt két félsor hiányzik (a kérdéses kijelentés tehát egy elveszett mondat vége volna); Delz *cruxok* közt közli a *nunc ... nomen*-t; Duff (Duff, J. D., *Silius Italicus, Punica*, Cambridge MA, 1968, *ad loc.*) *clarum Ardea nomen*-re javítja (ezzel laposabbá téve a szöveget, hiszen eltűnik a *regnata ... nunc* fent tárgyalt időbeli feszültsége). Egy kijelentés „sűrűsége” azonban, ameddig az érthetőség megmarad, önmagában nem lehet szövegkritikai ellenérv, s a hagyományozott szöveg mellett szólhat egy Vergilius-intertextus is. Az *Aeneis* elbeszélője a 7. éneknek éppen a

Hangsúlyos tehát a *regnata perfectuma* által képviselt múlt idő és a *nunc* (elbeszélői szempontból értett) jelen ideje közti ellentét: Ardea lehetett ugyan virágzó és erős, de mára ez a város is elpusztult; emlékéit többek között éppen a Saguntumba kivándoroltak leszármazottainak kell fenntartaniuk.

Saguntum történetének összefoglalóját az elbeszélő két sorral zárja le, melyek már nem az alapítástörténetről és a régmúltról szólnak, hanem a második pun háború közvetlen előzményeiről:

*Libertas populis pacto servata decusque
maiorum, et Poenis urbi imperitare negatum.* (1.294–295)

A szerződés (*pacto*), melyre az elbeszélő utal, minden bizonnyal azonos azzal, melyet az ókortörténetben „Ebro-szerződésként” szokás számon tartani. A Kr. e. 220-as évek első felében kötött római-pun megállapodás arról rendelkezett, hogy a punok nem léphetnek fegyveresen az Ebro északi partjára, Silius azonban nem ezt emeli ki, hanem azt, hogy (állítólag) Saguntum szabadságát is garantálta (*libertas ... servata*), megtiltva a punoknak, hogy befolyásukat kiterjesszék a városra (*Poenis urbi imperitare negatum*). Számunkra ezúttal³² – a kulturális emlékezet jelenségeire figyelve – nem is ez az érdekes elsősorban az idézett mondatból, hanem a *populis* és a *decus maiorum*. Ismerve a latin nyelv vonzódását a többes számhoz, nem biztos, hogy nagy jelentősége van, a Saguntum kettős alapítástörténetét tárgyaló szövegrészben mégis feltűnő, hogy az elbeszélő nem „egy nép”, hanem „népek” számára biztosított szabadságról beszél – vajon arra akar-e célozni ezzel, hogy (egyelőre) nem tökéletes a két, zakynthosi és ardeai eredetű etnikai csoport összeolvadása?³³ A *decus maiorum* értelmezését pedig elsősorban az teszi kérdésessé, hogy ez a kifejezés is a *servata* elliptikus állítmánytól függ, bár mintha csak utólagos kiegészítés lenne (ahogyan azt a nembeli egyeztetés hiánya is sugallja). Egy nép szabadságát, függetlenségét lehet szerződésben a szó szoros, jogi értelmében garantálni – de vajon hogyan lehet ugyanígy garantálni az „ősi dicsőséget”? Kézenfekvő tehát zeugmaként értelmezni a mondatot, s azt feltételezni, hogy a *decus maiorum* explikatív funkcióval bír: nem más, mint a *libertas* értelmezése.³⁴ A függetlenség tehát, melyet a szerződés garantál, nem pusztán jogi státusz, hanem egy érték, melyet az ősök vívtak ki, őriztek meg, és hagytak örökül a jelenre. A *libertas* garantálása tehát, hangsúlyozza az elbeszélő, egyúttal a saguntumi kulturális emlékezet stabilizálása is: a folytonosságtudat megerősítésének, egy identitásválság megelőzésének az eszköze. Ebből következik továbbá, hogy Hannibal támadása sem csak Saguntum függetlenségét fenyegeti, hanem azzal szoros összefüggésben a függetlenségre mint értékre épülő identitását is.

Saguntum és a *fides* a *Punicában*

Saguntum alapítástörténetének az elbeszélő által adott összefoglalójában feltűnő módon nem esik szó a *fides*ről mint a város lakóinak jellemző tulajdonságáról. Igaz, a Zacynthost eltemető Herculesben felfedezhetjük esetleg a baráti hűség példáját a saguntumi *fides* előképeként; csakhogy,

Punica által néhány sorral korábban már felidézett részletében (lásd az előző jegyzetet) Ardea történetét összefoglalva ugyancsak a város dicső múltját és pusztulását állítja szembe egymással: „ma is híres név Ardea, de dicsősége már a múlté” (*et nunc magnum manet Ardea nomen, sed fortuna fuit, Aen. 7.412–413*). A *Punica* elbeszélője tehát a vergiliusi mondatot sűríti három (már Vergiliusnál is szereplő) szóba.

32 A szerződés további részleteivel, valamint a felmerülő földrajzi és kronológiai problémákkal részletesebben a „Hannibal Crossing the Ebro: a missing scene in Silius Italicus' *Punica*” című, megjelenés előtt álló tanulmányomban foglalkozom.

33 Ebből a szempontból lehet fontos, hogy nem sokkal később a saguntumi Murrus bemutatásakor az elbeszélő külön-külön hangsúlyozza, hogy apja rutulus származású, s mintha részben éppen ez adná Murrus hírnevét (*insignis Rutulo Murrus de sanguine, 1.377*), anyja révén viszont egyúttal görög is (*at idem matre Saguntina Graius, 377–378*). Murrus összetett identitásáról vö. Bernstein, *i. m.*, 181.

34 Fontos megjegyezni, hogy a *libertas* egyúttal a köztársasági Rómában is központi szerepet játszik az emlékezetpolitikában, a siliusi *decus maiorum* kifejezés pedig a *mos maiorum* gondolatára rímel. Ezek a szempontok is megerősítik tehát, hogy – miként már esett róla szó (lásd a 15. jegyzetet) a *Punicában* Saguntum Róma (sok tekintetben idealizált) tükörképeként jelenik meg.

mint láttuk, a két hős közeli, bajtársi viszonyát inkább a *Punica* 2. éneke, és azon belül is egy szereplői fokalizációjú szövegrészlet hangsúlyozza (vö. *grato cineres decorarat honore*, 2.583). Az ostrom mintegy másfél ének terjedelmű elbeszélésében azonban a *fides* már gyakran előtérbe kerülő motívum. Az alábbiakban először azt tekintem át, hogyan erősíti – vagy alkotja? – meg Saguntum a *fides*-re épülő identitását, majd pedig azt, hogy Hannibal miként támadja nemcsak a várost, hanem ezt az identitást is; végül pedig Saguntum bukását és az elbeszélői epilógust tárgyalom a *fides* szempontjából.

Az elbeszélő éppen csak belekezd a saguntumi falerősítési munkálatok leírásába, de aztán két sorral később hirtelen témát vált, pontosabban tágabb, morális kontextusba helyezi a védelmi intézkedéseket. Saját érzelmi érintettségét hangsúlyozva (*heu*, 329) kiált fel tehát, szembeállítva két korszakot: amikor az „ősi népek számára *fides* még istenség volt”, és amikor „már csupán a nevét ismerik a földön”.

*Cura subit collem turrita cingere fronte
castelloque urbem circumvallare frequenti.
Heu priscis numen populis, at nomine solo
in terris iam nota fides! Stat dura iuventus
ereptamque fugam et claudi videt aggere muros,
sed dignam Ausonia mortem putat esse Sagunto
servata cecidisse fide. Iamque acrius omnes
intendunt vires...* (1.327–334)

A hősi múlt és a nem hősi jelen szembeállítása Homéros óta hagyományos toposza az antik epikának. A fenti szövegrészben azonban nem egyértelmű, hogy a *iam* az elbeszélő (és a mindenkori olvasó) jelenét jelöli-e meg, vagy az elbeszélés fő idősíkját, a második pun háború korát. A végső soron megválaszolhatatlan kérdés azért nagy jelentőségű az értelmezés szempontjából, mert az előbbi esetben Saguntum hűsége „korjelenség” volna, az utóbbi esetben viszont a külvilág erkölcsi hanyatlásával szemben képviselt, és éppen ezért nagyobb „hírértékkel” rendelkező tulajdonság. Érdekes ebből a szempontból kiindulva olvasni a szöveg következő mondatát is. A védők látják, hogy az ostromgyűrű bezárult (330–331), de „úgy vélik, hogy Itáliához méltó halál volna Saguntum számára, ha hűségét megőrizve bukik el” (332–333). Saguntum tehát nem egyszerűen hűségesnek bizonyul az elbeszélés szerint, hanem tudatosan *választja* a hűséget, még hozzá normatív megfontolásból: a hűség megőrzése volna Itáliához (következésképpen: mint a *fides* legjobb példájához)³⁵ méltó. Úgy tűnik tehát, hogy a hűség a saguntumiak szemében már ebben a világban sem magától értetődő, hanem a külvilág erkölcsi hanyatlásával szemben képviselhető érték – és éppen ettől válik az identitásképzés igen alkalmas eszközévé. Nem kevésbé fontos, hogy maguk a saguntumiak kapcsolják össze saját hűségüket és (feltételezett) pusztulásukat: a *Punica* elbeszélője itt lényegében azt a pillanatot ragadja meg, amikor Saguntum „kitalálja magát” mint *az utókor szemében* hűségéről híres és azért tisztelt várost. A hűség politikai értelemben lehet olyasvalami, amivel Saguntum eddig is rendelkezett, és a fenyegetés dacára is megőriz (*servata*, 333), de mint a kulturális emlékezet elemét nem megőriznie, hanem megalkotnia kell.

Az imént elemzett szövegrész párját a második énekben találjuk. Ott a *fides*-identitás isteni megerősítésére kerül sor: Hercules – mint a Saguntum alapításában fontos szerephez jutó, azóta az istenek közé emelkedett hős – a védők szenvedéseit látva a hűség megszemélyesített istennőjéhez, *Fides*hez fordult, hogy segítsen a városon (2.475–525).³⁶ Az istennő, mint megtudjuk, éppen az ég távoli, félreeső részén tartózkodik (*polo tum forte remoto*, 481). Mint nem sokkal később maga

35 Hogy a saguntumiak Itáliában/Rómában a *fides* mintaképét látják, arra a Rómába küldött követeiknek adott utasítás és maguknak a követeknek szavai is utalnak: nemcsak Saguntum hűségét hangsúlyozzák (*ite citi, deflete fidem*, 1.571; *o patria, o fidei domus inclita*, 1.598), hanem a római nép *fides*-ét is (*sacrata gens clara fide*, 1.634). A 2. énekben Hannibal pajzsáról leírást adva az elbeszélő is hasonló nézetet vall: a pajzson ábrázolt, hazájához megingathatatlanul hű Regulus szerinte példát mutat Saguntumnak (...*Regulus et fidei dat magna exempla Sagunto*, 2.436).

36 A jelenetről részletesebben lásd pl. Vessey, D., „Silius Italicus on the Fall of Saguntum”, *CP* 69 (1974) 30–32.

elbeszéli, a halandók csalárdsága kényszerítette, hogy elhagyja a „szennyezetté” vált földet, és az égből találjon menedéket (*sed me pollutas properantem linquere terras sedibus his tectisque Iovis succedere adegit fecundum in fraudes hominum genus*, 496–498). Ezúttal tehát, úgy tűnik, mégis választ kapunk az első énekben még eldönthetetlenül hagyott kérdésre: az elbeszélte kor is a teljes erkölcsi hanyatlás kora. Ráadásul Fides nem Saguntumba vonult vissza: lehet, hogy Hannibal támadását megelőzően ez a város sem tűnt az istennő számára otthonosnak. A különböző szövegrészekből tehát kezd kirajzolódni a kép, miszerint Saguntum csak az ostrom megindulásakor „fedez fel magában” a hűség városát és alkotja meg a maga *fides*-re épülő identitását – csakhogy az új identitás részét képezi annak a múltra való visszavetítése is: a saguntumiak úgy érzik, hogy ők csupán megőrzik hűségüket (*servata ... fide*, 1.333), s hogy hazájuk nemcsak az utókor szemében lesz híres a hűségéről, hanem már most is az (*o patria, o fidei domus inclita*, 1.598). Fides istennő ezzel szemben világossá teszi, hogy segítségével, Saguntumba érkezésével a város jövőbeni, pusztulás utáni hírnevét tudja csak garantálni: *extendam leti decus atque in saecula mittam* (2.511–512).

Ahogy Saguntum lakói a város megerősítésén túl a *fides*-identitás erősítésével is el vannak foglalva, Hannibal sem csak katonai értelemben támadja Saguntumot, hanem identitásában is: ezt az első ének egy részlete érzékelteti. Még az ostrom kezdetét jelző első dárdahajítás előtt a pun vezér fenyegetni kezdi a védőket. Követeli, hogy nyissák meg a kapukat: Itália messze van, s legyőzöttként nem remélhetnek semmit (1.300–302). Majd hozzáteszi: *scita patrum et leges et iura fidemque deosque in dextra nunc esse sua* (303–304). Vagyis Hannibal szerint „minden az ő kezében van”: tőle függ a törvények és megállapodások érvénye csakúgy, mint az isteni segítség. Nyilvánvaló, hogy az utóbbi, az istenekre vonatkozó kijelentés a leginkább hübrisztikus, hiszen ezzel Hannibal lényegében az istenek fölé helyezi saját magát; de értelmezésem szempontjából mégsem ez, hanem a *fides*-re vonatkozó megjegyzés a legérdekesebb. Hannibal ugyanis ezzel a szóval éppen azt az értéket „foglalja le” maga számára, melyre Saguntum az identitását építené. Hannibal szavaival (talán tudatosan, de inkább öntudatlanul) elvitatja Saguntumtól az önrendelkezés jogának azt a maradékát is, hogy legalább identitását maga válassza meg.³⁷

A *fides*-identitás támadásának egy példáját Saguntum végóráinak leírásakor is megtaláljuk. Iuno, hogy ellensúlyozza Fides jelenlétét, az alvilágból Tisiphonét küldi Saguntumba (2.526–542), aki mindent megtesz, hogy aláássa a védők harci szellemét. Ennek eszköze, hogy a saguntumi Murrus özvegye, Tiburna alakját ölti magára (553–560), s így kérdezi a polgárokat: *Quis terminus? ... Sat Fidei proavisque datum* („Hol a határ? Eleget áldoztunk már Fidesnek és az őseinknek,” 560–561).³⁸ Az álcázott Tisiphone tehát azt sugallja a saguntumiaknak, hogy az átélt szenvedések egy ponton túl megkérdőjelezik az elvek (*fides*/Fides) és az ősökhöz való viszony alapján meghatározott identitás fenntartását és az élethez való ragaszkodást (Tiburna/Tisiphone ugyanis nem behódolásra, hanem kollektív öngyilkosságra buzdít itt). Csakhogy Tisiphone végül mégsem jár sikerrel, legalábbis ami a *fide*-st illeti: a saguntumiak az életükről és a közösség továbbéléséről lemondanak ugyan, de a *fides*-identitásról nem. Sőt, éppen a halál vállalása az, ami ezt az identitást végleg megerősíti és biztosítja – csakhogy már nem mint egy élő közösség identitását, hanem mint a hangsúlyozottan nem saguntumi utókor által a saguntumi identitásról őrzött kulturális emléket.

Az epilógus

A Saguntum-epizódot és egyúttal a *Punica* második énekét az elbeszélő egy epilógussal zárja,

37 Vö. még 1.481–482, ahol Hannibal egy párviadal előtt Murrust fenyegeti: *fer tecum* [ti. az alvilágba] *castamque fidem servataque iura, deceptos mihi linque deos*. Itt tehát a pun vezér „nagyvonalúan” meghagyja a nemsokára életét veszítő Murrusnak a törvények és a hűség értékeit, korábbi hübrisztikus kijelentését azonban még tovább fokozza: beismeri, hogy az istenek ellenében cselekszik, de hangoztatja, hogy emiatt nem aggódik.

38 Feltűnő e sorok hasonlósága Hector Aeneashoz álmában intezett szavaihoz az *Aeneis*-ben: *sat patriae Priamoque datum* (2.291). A fontos különbség természetesen az, hogy Aeneas e szavak a városból való menekülésre, az istenszobrok kimenekítésére és ezáltal a trójai közösség megmentésére ösztönzik – a saguntumiak a városukkal együtt való elpusztulást választják (ezt készül választani egyébként Aeneas is, amikor felébred és nem emlékszik Hector utasítására). Vö. Bernstein, *i. m.*, 182.

melyben a behódolás helyett a halált választó saguntumiakat szólítja meg:

*At vos, sidereae, quas nulla aequauerit aetas,
ite, decus terrarum, animae, venerabile uulgus,
Elysium et castas sedes decorate piorum.
Cui vero non aequa dedit victoria nomen
(audite, o gentes, neu rumpite foedera pacis
nec regnis postferte fidem!) vagus exul in orbe
errabit toto patriis proiectus ab oris,
tergaque vertentem trepidans Carthago videbit.
Saepe Saguntinis somnos exterritus umbris
optabit cecidisse manu, ferroque negato
invictus quondam Stygias bellator ad undas
deformata feret liventi membra veneno. (2.696–707)*

Az epilógusban az emlékezet motívuma három változatban is megjelenik. A részlet első három sorában a saguntumiakat „ragyogó lelkeknek, a föld díszének, csodálatra méltó népnek” nevezve az elbeszélő a Hanniballal szembeszálló polgárokat nemcsak „térben” indítja útnak, az alvilág, az elysiumi mezők felé, hanem időben is a mindenkori jelen felől nézett hősi és megismételhetetlen (vö. *quas nulla aequaverit aetas*), az utókor emlékező tiszteletére méltó „abszolút múlt”³⁹ szereplőivé avatja őket. A második változatot a 700–701. sorokban olvasható zárójeles közbevetés képviseli. Itt az elbeszélő „a világ népeit” (*gentes*) – tehát nemcsak a római olvasókat! – szólítja fel arra, hogy hallgassanak szavaira, „ne szegjék meg a békeszerződéseket, és ne tekintsék a hűséget a hatalomnál értéktelenebbnek”. Saguntum és a pun háború története itt már nem csupán a tágabb értelemben vett emlékezet tárgya, hanem kifejezetten példaként, exemplumként jelenik meg: eligazít, hogy miként kell(ene) viselkednünk. Csakhogy ez a példa már nem elsősorban a Saguntum által szolgáltatott pozitív, hanem a Hannibal által szolgáltatott negatív exemplum: Silius nem azt hangsúlyozza, hogy azért kell a *fidest* tiszteletben tartani, mert így válhatunk mi is az utókor szemében tiszteletre méltóvá, hanem azt, hogy így kerülhetjük el Hannibal sorsát, aki a háború lezárulta után száműzetésbe volt kénytelen vonulni (701–703). A pun vezért ráadásul – s ez volna az emlékezet harmadik variánsa a szövegrészben – rémálmok fogják gyötörni: az általa halálba kényszerített saguntumiak szellemei fogják felverni álmából (704–706). Saguntum sorsa tehát nemcsak a kulturális emlékezet tárgya lesz: személyes emlék, még hozzá a győzelem ellenére is rossz, a lelkiismeretet terhelő emlék marad majd Hannibal számára is.

Aki gondoskodik arról, hogy mindenki az őt megillető emlékezetben részesüljön, az természetesen nem más, mint maga a költő: ő előlegezi meg (s egyszersmind dokumentálja) a saguntumiak számára az utókor tiszteletét, és ő állítja a nem véletlenül néven nem nevezett, mintegy *damnatio memoriae*-vel sújtott Hannibalt negatív példaként olvasói elé. Ezzel Silius az archaikus görög költészettől örökölt hagyományos költői szerepet vállalja fel – biztosítja a dicsőséget egyrészt, és „költői igazságot szolgáltat” másrészt –, de egyúttal saját műve egyik szereplőjének az ígéretét is véghezviszi, miszerint a saguntumiak „halálának dicsőségét nem múlóvá teszi és századokon át fenntartja” (*extendam leti decus atque in saecula mittam*, 2.511). Ez a szereplő nem más, mint maga Fides istennő, aki ezek szerint nem csupán a saguntumi hűség megtestesítője az eposzban, hanem már-már múzsai szerepbe kerülve segíti és irányítja a költői alkotás folyamatát.

39 Vö. Assmann, *i. m.*, 56.